

ای. گ. سافیانوف (اکئندی)

اوریانهای-تووانین طالعینده سیرا دیشی بیر شخصیت

(۱۸۷۵-۱۹۵۳)

• مصطفی جان تزیچ^۱

ÖZET: Mustafa Can TEZİÇ, "Uryanhay-Tuva'nın Kaderinde Sıra dışı Bir İsim: İ.G. Safyanov (Ekendey)", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 69-77

Bu metinde 1860 yılında Moskova ve Pekin arasında imzalanan serbest ticaret anlaşması çerçevesinde Uryanhay'a gelen Ruslar ve Tuvalılar arasındaki ilişki 1917 devriminin yaratmış olduğu politik atmosfer çerçevesinde incelenmektedir.

1917'deki politik karışıklık sadece Rus topraklarını bozmamış, aynı zamanda Uryanhay-Tuva'da kurulu politik düzeni de altüst etmiştir.

Uryanhay-Tuva'daki politik durumun bozulması ile birlikte bir birleri ile mücadele eden aktörler 1914 anlaşması öncesindeki iddialarına geri dönmüşlerdir.

Bolşevikler, Beyazlar, Moğolistan, Çin, Uryanhay-Tuvalar ve Uryanhay-Tuva'daki Rus toplumu denklemine İ.G. Safyanov'un siyasî mücadelesi bu makalenin de temelini oluşturmaktadır.

Açar Sözcükler: Tuva, Sibirya, Rus Devrimi, Uryanhay, İ.G. Safyanov, Moğolistan, Çin.

چکیده: مصطفی جان تزیچ، "ای. گ. سافیانوف (اکندی) نامی متفاوت در سرنوشت اوریانهای-تووا"، *وارلیق*؛

فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۶۹-۷۷

در این نوشتار، روابط روس‌ها و تووایی‌ها که در سال ۱۸۶۰ در چارچوب قرارداد تجارت آزاد میان مسکو و پکن به اوریانهای آمده بودند، با توجه به جو سیاسی ایجاد شده پس از انقلاب ۱۹۱۷ مورد بررسی قرار گرفته است.

ناآرامی‌ها و تغییرات سیاسی به وجود آمده پس از ۱۹۱۷، نه تنها موجب برهم ریخته شدن سرزمین‌های روس گردید، بلکه نظام سیاسی موجود در اوریانهای-تووا را نیز زیر و رو نمود.

^۱ یاردیمیچی دوچنت دوکتور، آنکارا بیلیم یوردو چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو (cantezic@yahoo.com).

با برهم ریخته شدن اوضاع سیاسی در اورینهای-تووا، بازیگرانی که با یکدیگر در رقابت بودند، به ادعاهای پیش از قرارداد ۱۹۱۴ بازگشتند.

در معادله بلشویک‌ها، سفیدها، مغولستان، چین، اوینهای-تووا و روس‌های ساکن اورینهای-تووا، مبارزه سیاسی ای. گ. سافیانوف، اساس این مقاله را تشکیل می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: تووا، سیبری، انقلاب روسیه، اورینهای، ای. گ. سافیانوف، مغولستان، چین.

ABSTRACT: Mustafa Can TEZİÇ, "I.G. Safyanov (Ekendey) an Extraordinary Name in Uryanhay-Tuvan Destiny". *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 3 Winter 2015/1394, pp. 69-77

In this article, the relations between Russians and Tuvans are examined within the context of the political atmosphere of 1917. The Russians subject to this study had come from Uryanhay- Tuva after the 1860 trade agreement between Moscow and Pekin.

The political chaos in 1917 not only disturbed the territories of Russia but also upset the already established political order in Uryanhay-Tuva.

With the distortion of political atmosphere in Uryanhay - Tuva, the old competing parties backed their old agendas previous to the treaty of 1914.

I.G Safyanov's political struggle constitutes the base of this article in examining the political equation of the Bolsheviks, Whites, Mongolia, China and Uryanhay-Tuvans and the Russian community, living in Uryanhay – Tuva.

Key words: Tuva, Siberia, Russian Revolution, Uryanhay, I.G Safyanov, Mongolia, China.

ای. گ. سافیانوف و اونون اورینهای-تووالیلار اوچون نه آنلام داشیدییغینی آنلاماق اوچون اؤنجه‌لیکله اورینهای تاریخینه نفوس حرکتلری آچیسیندان باخمامیز گرکیر. بو شکیلده کی بیر باخیش آچیسسی بیزلره ای. گ. سافیانوفون گرک تیجاری و اتنوقرافیک گرکسه سیاسی مجادله‌سی نین اورینهای نزدینده کی آنلامینی و مودرن تووا کیملیگی نین انشاء سوره‌جینده کی یئرینی داها آچیق یانسیداجاقدیر.

باشلیجا ۱۸۶۲ و ۱۸۷۰ ایللری باشدا اولماق اوزره، ۱۸۷۱ ایلینه قدر اورینهای تورپاقلارینا روسیادان فرقلی زامانلاردا فرقلی کؤچ حرکتلری اولموش آنجاق بوتلار باشاریسیزلیقلا سونوچلانمیشدیر.

۱۹-جو یوز ایلین ایکینجی یاریسیندان اعتباراً روسیادا صناعین گلیشمه‌سی و توکه تیم ماللاری نین اوره‌تیمی (تولیدی) ایله بیرلیکده، اوره‌تیلن روس ماللاری اوچون یئنی بازار آراییشلاری باشلامیشدیر. بو آراییشین بیر سونوچو اولراق ۱۸۶۰ ایلینده روسیا و پکن آراسیندا سربست تیجارت آنلاشماسی امضالانمیشدیر. یاپیلان آنلاشما قاپسامیندا روس تاجیرلر، چینین حاکیمیتی آلتینداکی بؤلگه‌لر اولان موغولستان و اورینهایدا سربست شکیلده تیجارت یاپایلمه حاقینا صاحب اولموشلار.

بو گلیشمه‌یه پارالل اولراق زامان ایچریسینده روس یاتیریمجیلار تیجارتین یانی سیرا اورینهای سینیرلاری ایچریسینده باشدا آلتین اولماق اوزره معدنچی‌لیک، تاختاچیلیق، اکینچی‌لیک کیمی آلتانلاردا دا تشبوتلرینی گلیشدیرمه فرصتینی یاخالامیشلار.

سونوچ اولراق ایکی کولونیل گوج آراسیندا امضالانان تیجارت آنلاشماسی قاپسامیندا ۱۸۷۱ ایلیندن سونرا روسیادان گلن کۆچون اورپانهایدا یاشام امکانی تاپماسی روس تاجیرلرینین بو بۆلگەدەکی گیریشیملری ایله مومکون اولدو دئمک بۆیوک اۆلچودە یانلیش اولماز. روس کۆچونون اۇنونو آچان بو تیجاری تشبوتلرین ان اۇنملی لریندن بیرى ایسه ۱۸۸۵ ایلیندە گ. پ. سافیانوفون اورپانهایین توران بۆلگەسیندە تورپاق ایشلتمە جیلگی اوچون آلدیغی ایذین دیر.

اورپانهایا یاپیلان کۆچون یاپیسینا باخیلاجاق اولورسا یئرلشیمین کاراکترینین یاپیلان تیجارت آنلاشماسینین روحونو نئجه یانسیتدیغینی داھا دا آیدین گۆسترە جکدیر.

تووادا یئرلشیلن ایلك بۆلگەلر گنللیکلە آخارسو ساحیلریندە بولونان وادی لر دیر. بو چرچیو دە ایلك یئرلشیمە آچیلان بۆلگەلر اویوق و توران بۆلگەلری دیر. داھا سونرا باشدا آلتین آرایجی لیغی و اوچولوک ایله اوغراشان قروپلار بیی-خئم بۆلگەسینە یۆنلیمیشلر. ۲۰-جی یوز ایلین ایلك اون ایلیندە یئرلشیم کآ-خئم وادیسینە و داھا قوزئیدە بولونان تاننو-اولا یۆنلیمیشدیر (بو بۆلگەدە داھا آز یئرلی نفوس بارینماقدا و بوندان دولایی دا تورپاقلا اوغراشان کندلی ایستارووبریادتسلار اوچون یئرلشیمە داھا او یغوندو).

خئمچیک، اولو-خئم وادی لری، تودژا و اویوق وادیسینین بیر قیسیمینە آغیرلیقلى اولراق تیجارت ایله مشغول اولان روس نفوسو یئرلشمیشدیر. کآ-خئم، انلئگئست و تاننو-اولا یئرلشیم آلانلاری قورولموشدور.

خئمچیک بۆلگەسیندە یئرلی تووا نفوسو تووانین دیگر بۆلگەلرینە اورانلا داھا چوخ ایدی، بونون دیشیندا بو بۆلگەدەکی تووالیلار حیوانچیلیغین دیشیندا اکینلە دە مشغولدولار. بو ندنلە اۆزلیکلە تیجارت بو بۆلگەیه یئرلشن روس کۆچمنلر طرفیندن ترجیح اندیلن اۆنجه لیکلی اوغراشدیر.

ایرەلیدە تووا جمهوریتی نین باشکندی قیزیل اولوجاق اولان شهر ۱۹۱۴ ایلیندە بۆلگەدە مرکزی یۆنتیمی ساغلاماق اوزرە بلوتسارسک آدی ایله قورولموشدور. قیسا سورە ایچریسیندە بو شهر هم بیر تیجارت مرکزی هم دە یۆنتیمین اوداغی اولماسی نین دیشیندا کیلیسه، مکتب، خستەخانا کیمی قوروملار بو شهردە قیسا سورەدە انشاء اندیلیمیشدیر.

اورپانهای بۆلگەسینە اولان کۆچون دموقرافیک یاپیسینا داھا دقتلی باخیلدیغی زامان بۆلگەیه یاپیلان کۆچو سادەجە روس دئییل روسیادان یاپیلان بیر دموقرافیک حرکت اولراق دا تانیملا یابیلریک. ن. ن. کوزمینین نقل اتندیگینە گۆرە اورپانهای بۆلگەسیندەکی تیجارتین گلیشیمیندە قازان و توبولس تاتارلاری نین رولو آزیمسانامایاجاق قدر بۆیوکدور. خئمچیک بۆلگەسیندەکی تیجارتین % ۴۳-ونو قازان تاتارلاری اولوشدورماقدایدی.

تاتارلارین دیشیندا بیر باشقا گۆزە چارپان اتنیک قروپ ایسه حاکاسلارین اولوشدورموش اولدوغو یئرلشیم آلانلاری ایدی. حاکاسلار دیل و بۆلگەنین کولتورونە اولان یاخینلیقلاری سابه سیندە، بۆلگەیه

گلن ایلک روس تاجیرلرە یاردیمجی اولموشلار و بۇلگه نین کولانیزاسیونوندا چوخ اۇنملى رول اوینامیشلار.

بو کولونیال سورچ ایچریسینده اوریانه ای داکى اوزاق بۇلگه لر داخیل اولماق اوزره سافیانوفلارین اللرینده توتدوقلاری تیجارى و اورتیم سکتورو اۇنملى بیر یئر توتماقدادیر. بۇلگه ده باشلیجا بئش فابریکا قوران گ. پ. سافیانوف موغولیستان و چین ایله اولان تیجارتینی اولابیلدیگینجه گئیشلمیشدیر.

گ. پ. سافیانوف، تیجارتین یانیندا ف. کون ایله بیرلیکده مینوسینسکی موزه سی اوچون بۇلگه د یاپدیقلاری گزیرلرده بیر چوخ ماتریال توپلامیشدیر. عینی زاماندا تووالیلارلا ایلگیلی ایلک نشریاتلاردان

بیری سایبایله جک « Zapisok ob uryanhaytsah » ادلی اثرین ده صاحیبی دیر.

گ. پ. سافیانوف بوتون بونلارین دیشیندا ف. کون ایله بیرلیکده دمیر یولو انشاسی گیریشیمی دیشیندا بۇلگه ده آلتین معدنی آرامالاری، مکتب و خسته خانا یاپیمی ایله ده مشغول اولموشدور.

ای. گ. سافیانوف (۱۸۷۵-۱۹۵۳)

اوغول ای. گ. سافیانوف سیاستچی و توپلوم بیلیمجی اولراق ۲۰-جی یوز ایله سیبیریانین اۇنده گلن دئوریمجی لیدرلریندن بیریدیر. ۱۸۷۵ ایلینده ایرکوتسدا، آلتین تیجارتی ایله مشغول اولان بیر عایله نین اوشاغی اولراق دونیا یا گلمیشدیر. ای. گ. سافیانوف ۱۸۹۰ ایلینده یاساق لیتراتورلاری داغیتماق و اوخوماق سوچوندان مکتبدن آتیلیمیشدیر. مکتبدن آتیلدیقدان سونرا آتاسی طرفیندن عایله ایشلمه لرینده چالیشماق اوزره اوریانه یا

یوللانمیش و سالدام ادلی فابریکانین یۇنتیجیسی اولراق اوریانه ای و تووالیلارلا تانیشمیشدیر.

اوریانه یا گلشی نین ایلک گونلریندن اعتباراً ای. گ. سافیانوف تووالیلارلا یاخین ایلیشکیلر قورموشدور. یۇره خالق نین سمپاتی سینی قازانان ای. گ. سافیانوف، «کئندئی» لقبینی آلمیشدیر.

ای. گ. سافیانوف تووا دیلینی اینجه آیرینتیلارینا قدر اۇیرنمیش. دیله اولان حاکیمیتی سایه سینده تووا ماهنیلارینی، افسانه لرینی و خالق حیکایه لرینی قید ائتمه و اینجه لهمه شانسینی تاپمیشدیر. بونلارین

یانیندا ای. گ. سافیانوف عینی زاماندا اورپانهای تاریخی، کولتورو، گله-نک- گۆره-نکلی و دینی اوزرینده آیرینتیلی چالیشمالار یاپمیشدیر.

بو بیلگیسی سایه-سینده زامانین گزگینلری (سیاحلاری)، اتنوقرافلاری اونون بیلگیسیندن یارارلانمیشلاردیر. زامانین اولو آراشدیرماجیلاریندان اولان گ.ن. پوتانین، آرکتولوق و اتنوقراف اولان آ. و. آندریانوف و یا.ف.ی. کون، سافیانوفون چئوره ایله قوردوغو ایلیشکیلردن اولدوقجا اتکیلندیکلرینی دیله گتیرمیشلر.

ایره-لیله زامان ایچریسینده ای.گ. سافیانوف، اولوسال (میلی) بیرلیکده-لیگی ساغلاماق آدینا بیر بیریندن قوبوق خوشونلاری/کوشونلاری (اداری، حربی بیریملری) بیر آرایا گتیریب اورپانهایدا باغیمسیز مودرن آنلامدا بیر دۆلت قورولماسی اوچون چالیشماقدیر. بو چالیشماسی، دولایسی ایله دۆلت نزدینده اولوسال بیرلیگه دویولان بیر عایدیتی و عینی زاماندا مودرن تووا کیملیگی-نین انشاسینی باشلادان سوره-جین اؤنونو ده آچماقدیر.

ای.گ. سافیانوفون گرک سیاسی یاشامی-نین گرکسه اونون مجادله-سی-نین و فیکیرلری-نین تووا تاریخی اوچون اؤنمی-نین داها راحت آنلاشیلا-بیلمه-سی اوچون دؤنمین سیاسی یاپیسی-نین تحلیل ائدیلمه-سینده ده یارار واردیر.

فوریه ۱۹۱۷ دئوریمی ایله بیرلیکده اؤنجه چارلیق دئوریلیمیش داها سونرا ۲۵ اکتوبر ۱۹۱۷ تاریخینده سوویت سوسیالیست ایشچی پارتیسی بیر ضربه ایله دۆلته حاکیم اولموشدور. بو ائلمین سونوجوندا خاندان و او زامان قدر دۆلت قدمه-سینده و سیاستده ائتکین اولان فرقلی کادرلارین تسویه-سینه باشلانمیشدیر. بو تسویه سوره-جینی تعقیب ائدن سوره-جده، قیزیلار و اسکی رژیم یانلیلاری اولان آغلار آراسیندا بیر ایچ ساواش پاتلاق وئرمیشدیر. چیخان ایچ ساواشین بویوتو گرک بوتون روسیانی گرکسه روسیانی سینیملاری اؤته-سینده کی ائتکی آلانی دا ایچینه آلاجاق بیر شکیلده سرعتله بؤیوموشدور.

روسیا گنلینده کی بوتون بو دگیشیمه-لر زامانین اولوسلار آراسی گوج دنگه-لرینی ائتکیلهدیگی کیمی اورپانهای بۆلگه-سی اوزرینده ده جیدی قیریلما یا و گوج دنگه-لرینده کی آغیرلیق نقطه-لرینده سارسیلامالارا یول اچمیشدیر.

اورپانهای-داکی تسویه سوره-جلری سونوجوندا بۆلگه-ده روسیانی کونترولونون ضعیفله-مه-سی سونوجو، ۱۹۱۴ ایلی اؤنجه-سینده بۆلگه-نین کونترولو اوچون مجادله وئرن دیگر کولونیال گوجلر اولان موغولستان و چین بو بۆلگه-یه تکراردان حاکیم اولابیلیمک اوچون گرکلی اورتامی بولموشلاردیر.

بو چرچیه-ده ۱۹۱۷ ایلی-نین سونلاریندا چین و موغولستان آراسیندا «اورگه»-ده اورپانهای قونوسوندا بیر آنلاشما امضالانمیشدیر. یاپیلان آنلاشمادا اورپانهای-ین تاریخی اولاراق موغولستانا باغلی بیر

اوتونومى اولدوغو تىكرارلانمىش و بو نەدىن دولايى چىن و موغولىستان اوريانهاى دا حق ادعا ائتميشلردير.

بۇلگەدە، سوويت رۇمى نىن اسكى رۇمىن يئرلىنى آما چابالارى موجود استاتوكونو پوزدوغو كىمى ۱۹۱۴ ايلينده روس چارلىغى نىن قوروماسىنى رسماً قبول ائدن اوريانهايلار، بۇلگەلرينده ياشانان تسويه سورەجى ايله روسيا يا اولان گوونلرينى ايتيرميشلردير.

بو سورەجىن بىر سونوجو اولراق، گوون بحرانىنا گىرن نويانلار بۇلگەدە فرقىلى اتفاقلار آراماغا باشلاميشلاردير.

۱۹۱۴ ايلينده اۇز رضاسى ايله روس چارلىغى نىن قوروماسىنى قبول ائدن آق مونغوش بويان باديرغى يۇنتيمه گلدىكى ايلك ايللرده ايزلهدىكى پوليتىكالارا گىرى دۇنوب تىكراردان چىن ايله بىرلشمە فيكرينه ايسىتى باخدىغى كىمى يىنى پوليتىكالاريندا روسيايا دا مسافهلى داورانماغا و گلەجكده قورولاجاق اولان كراؤو مجلسينه قاتيلمايىب نفوسو آلتينداكىلاريدا بو مجلسيده چاليشمالارينا مانع اولموشدور.

ديگر بىر طرفدن ۱۹۱۴ اۇنجه موغولىستان ايله بىرلشمە يانلىسى اولان سالچاق و تودۇزى خوزونلارى بىرلشمە اوچون تىكراردان موغولىستان ايله تماسلارنى گوجلنديرمگە باشلاميشلاردير.

سوويتلر بىرلىگى نىن داها ايلق باشدان سياستى ايسه بۇلگە نىن چىن و يا موغول حاكىمىتى آلتىنا گىرمەسى اوزرينه قورولموشدو. بونون اوچون بۇلگە نىن سوويتلر بىرلىگىنه قاتيلماسى ديشيندا بۇلگەدە چىن و موغولىستان نىن ائتكىسىندن اوزاق باغىمسىز بىر تووا جمهورىتى آلتىناتىوينده ايسىتى باخلىردى. قالدى كى، بۇلگەدە قورولاجاق باغىمسىز بىر جمهورىت، سوويتلر بىرلىگى نىن ايدئولوژىك تمللرى ايله ده چاخىشمىردى.

سونوچ اولراق، ايچ ساواشىن اولومسوزلوقلاريندان ائتكىلەنن اوريانهاى داكى ايچ قارىشىقلىغى بو شكىلده اۇزتله يە بىلر يىز. بىر ياندا قىزىللار و آغلار، ديگر طرفدا اوريانهاى دا ايتىردىكلرى حاكىمىتى تىكراردان قورماق ايسته ن چىن و موغولىستان نىن حربى چابالارى. ديگر بىر طرفده ايسه تووالىلار بىن باغىمسىزلىق و يا چىن و موغولىستان كىمى گوجلر ايله بىرلشمە سورونو گوندمده ايدى. بوتون بونلار بىن ديشيندا بۇلگەدە وارلىغىنى قوروماغا چاليشان بىر روس نفوسودا واردى.

روس دئورمى نىن اوريانهاى داكى استقرارى پوزوجو ائتكىلر يىنه قارشى بۇلگەدە گىچىجى بىر يۇنتيم چرچيوه سىنده كراؤو مجلسى قورولموشدور.

قورولان مجلسيده اۇنده گلن بىر آد اولراق تا اى.گ. سافيانوف كراؤو مجلسى وكىلى اولراق گۇرەولندىر يلميشدور. بو مجلس هم بۇلگەدە كى روس نفوس ايله هم ده تووالى آراتلار و نويانلار ايله بىر آرايا گلەرك چاليشمالارنى سوردوروردو.

ای.گ. سافیانوف اکتوبر دئوریمی نین ایدئولوژیک سیمگه لریندن بیرى حالینا گلن ازیلن خالقارین قور تولوشو فیکری ایله ده اؤزومسه دیگی فیکیرلرینی ۱۹۱۷ ایلینده اوسینسکی ده دوزنلەنن بیر توپلانتیدا اورپانهای سورونو حاقیندا یاپدیگی بیر سونومدا اورپانهایین روس چارلیغی یۇنتیمی نین دایاتمیش اولدوغو یوکوملوکلردن معاف اولماسی گرکدیگینی بلیرتەرک، سونومونادا اورپانهایین باغیمسیز اولماسی گرکدیگینه توخونموشدور.

ایره لیلەین زامانلاردا دا کرائوو مجلسی چالیشمالاری گرک بۆلگه ده کی روسلارلا گرک تووالیلارلا گرکسەده اورتاق یاپیلان توپلانتیلاردا داوام ائتمیشدیر.

۱۹۱۸ ایلینده ای.گ. سافیانوف یۇنتیمینده تووالیلار ایله یاپیلان توپلانتییا ۸۷ نفر قاتیلیمیش قاتیلانلاردان ۴۹-و آرات، ۲ خوشون یۇنتیجی و دیگر قاتیلیمجیلار لامالاردیر. بو توپلانتیدا اله آلینان قونو ایسه تووانین اؤز طالعینی تعیین ائتمه و بۆلگه ده کی روس نفوس ایله باریش ایچینده یاشام قونولاری ایدی.

بو توپلانتییا مقابل ۱۶ ژوئنده اورپانهایداکی روس نفوس ایله بیرلیکده یاپیلان توپلانتییا ای.گ. سافیانوف سوویت خالقى نین بوندان بئله هئچ بیر اۆلکە نین یۇنتیمینده اولمادیگی و باغیمسیز اولدوغونو، سوویت خالقى نین بو قرارینی کرائوو مجلسی یۇنتیجیلری اولراق سایغی ایله سلاملایارق اعلان ائتمیشدیر.

بۆلگه ده بوتون بو گلیشمەر یاشانیرکن، ۱۹۱۸ ایلینده قیزیلار و آغلار آراسینداکی ساواش اورپانهایا دا سیچارمیش و عینی ایلین ژوئن آییندا آرتیق اورپانهایا دا بو ساواشین جبهه لریندن بیرى حالینا گلمیشدیر. هئچ شهبه سیز بو چاتیشما بۆلگه ده کی روس و تووالیلار آراسینداکی ایلیشکیده گئرلیملی بیر حالا سوخوموشدور. قولچاق قوموتاسینداکی آغلار اورولارین بلوتسارسک شهرینی اله گئچیرمه سینه متعاقب، ۱۸ جولایدا شهر آ. کراوچنکو و پ. شتینکینا قوموتاسینداکی پارتیزان اوردوسو طرفیندن گئری آلینمیشدیر.

۱۹۲۰ ایلینه گلیندیگینده قیزیلار و آغلار آراسینداکی چاتیشمالاردان بونالمیش اولان بۆلگه چین و موغولستانین دا مداخله لری ایله داها دا سورونلو بیر حال آلمیشدیر.

سوویت یۇنتیمی، چینلی قوموتان یا شچایو و موغول مفرزه سی قوموتانی ژامساران-بئیئسه دن اورپانهایداکی دورومون استابیلیزه اولماسی و بۆلگه نین طرفسیز بۆلگه اعلان ائدیله بیلمه سینى ایستەبیردی. آنجاق چین و موغول طرفی بو گؤروشە قارشى چيخماقلا بیرلیکده، سینیرا ییغدیقلاری بیرلیکلر ایله اورپانهایی اشغال ائتمگه باشلادیلار. چین و موغول اوردولاری نین هدی بۆلگه ده کی روس یئرلشیمجیلری چيخارماق و بۆلگه نی اؤز اوتونومیلری آلتینا آلاماقدی.

ای.گ. سافیانوف ۲۷ اکتوبر ۱۹۲۰ یلیندە اشغالچى گوجلرلە سورونو ديپلوماتىك يۇنتلرلە چۇزمك اوزره چينلى قوموتان يا شچايو ايله گيريشيملردە بولونماق اوزره يولا چيخميشدير.

آنچاق چين گوجلرى آغلارلا ايش بيريلىگى ياپاراق اوتتوك-داسە بۇلگەسىنى الە گئچيرميش و سوويت مفرزهسىنە خبرسىز بير سالدیری دوزنلەميشلر.

روس طرفى سايجا آز اولماسينا رغماً ای.گ. سافیانوف سالدیریدان قورتولماغى باشارميشدير. ایرەلیدە بو باسقىن حاقیندا ای. سافیانوف بو شکیلدە یازاجاقدیر: اوتتوک-داسە اولایى چينلى ژنرال یان شچایونون اۇرگوتلەدیگى قانلى بير پلان اولوب، چين، آغ و بولشويک قارشیتلاری طرفیندن بوتون سوويت طرفدارلارینی و روس یئرلشیم بیریملرینی یوخ ائدیپ بۇلگە بير چين کولونیسى حالینا گتیریلک اوزره ترتیب ائدیلميشدير.

روس یئرلشیم بیریملرینی چين تهديدی آلتیندا قالماسى سوویتلر بیرلیگى نین بۇلگەیه مداخلهسى نین دە اۇنونو آچميشدير. بو چرچیوهده گوج ایشلتیمک اوزره سوویتلر بیرلیگى تووا یا گيرميشدير. اوتتوک-داسە اولایى تووا تاریخینده بير دۇنوم نقطهسى اولدو. چينلیرین بو باشاریسز گيریشیمی چينین تووالیلر نزدینده کی اوتوریتەسىنى دە زدهلهدی. عینی زاماندا خئمچیک نوپانلاریندان آدیقلاری دستگی دە ایتیریدیلر و بۇلگەده کی قانی (قناعت) سوویتلر بیرلیگى یۇنونده دگیشدی.

دیگر طرفدن ، عینی ایللرده هر نه قدر چين طرفیندن موغولستانین اوتونومیسى الغا ائدیلسە دە، موغولستاندا یاشانان ایچ چاتیشمالارین سونوجوندا فوریه ۱۹۲۱ یلیندە باشکند اورگو-دا بارون اونگرن کونترولو ساغلاميشدير. هر نه قدر باگدو-گگئنا موغول دۇلتی نین باشیندا گۇرونسە دە گوج دئ-فاکتو اولاراق پان-مونغول ایدئاللاری اولان بارون اونگرن بون کونترولونده ایدی. دولایسسه موغولستانین بو یئنی یۇنه تیمی دە اوریانهای قونوسوندا اولدوقجا اصرارلی پولیتیک بیر داورانیش سرگیله ميشدی.

۱۹۲۱ - ۱۹۲۰ ایللری آراسیندا موغولستان و چين اوریانهای تاماماً اشغال ائتمک و بۇلگەده کی روس وارلیغینی یوخ ائتمک اوچون نهایی سالدیری پلانینی یوروتمگە باشلادیلار. آنچاق اشغالچیلار و دستکچیلری یئرلی خالقان گرکلی دستگی تاپایلمه دی. تووالیلاردان اولوشان مفرزله ر و قیزیل پارتیزانلار چينلیرله قارشى بیرلشدیلر. ۱۹۲۱-جی ایلین باشلاریندا چينلیرلی داگ-اوژو و جهاداانا چۇلونده بۇیوک یئنیلگیلره اوغراندیلار.

بۇلگەده کی چين وارلیغی نین گندریلمه سیندن سونرا دینچلیگین ساغلاماسى اوچون تک انگل بارون اونگرن قوموتانسیندا کی (آغ) آتامان کازانتشوین حربی وارلیغی قالميشدی.

آتامان ایزلهدیگى پولیتیکالار ايله تووالیلاری دا اۇز یانینا چکيب بۇلگەده کی قیزیللاری زور دوروما دوشورمک ایستە بیردی. هر نه قدر آتامان کازانتشوی ای.گ. سافیانوفون باشینا اۇدول قویسا دا، تووالیلار اۇدولو آلمادیلار، ای.گ. سافیانوف، تووالیلارچا هم سئولین هم ده فیکیرلرینه دگر وئریلن بير انساندی. تووالیلارین آتامان کازانتشوی نین یانیندا ای.گ. سافیانوفا قارشى ساواممالاری و آتامان

کازانتشئوی یالنیز بوراخمالاری، آتامان کازانتشئوین اورپانهای اوزرینده کی بوتون پلانلارینی آلت-اوست ائتدی.

تووالیلاردان و روسلاردان اولوشان قارما (مختلط) پارتیزان اوردوسو ای.گ. سافیانوف قوموتاسیندا آتامان کازانتشئوین اوردوسونو یئنیلگییه اوغراتدی. بو ظفر اورپانهای بؤلگه سینده ای.گ. سافیانوفون مشروعتینی ده قانیتلامیش اولدو.

داها اؤنجه گؤروشمه لر قاتیلمايان بویان بادیرغی بو اولایدان سونرا ای.گ. سافیانوفون فیکیرلرینه دستک وئرهرک، خئمچیک هوژونلاری آدینا توپلانتیلارا قاتیلماغا باشلادی.

۲۱ ژوئنده تکراردان خئمچیک هوژونلاری ایله تووانین قونومو حاقیندا گؤروشمه لر باشلاندی. گؤروشمه لر اسکیدن ده اولدوغو کیمی تووانین اؤز مقدراتینی بلیرلهمه سی و پولیتیک پلاندا سوویتلر بیرلیگی نین حمایه سی قونولاری اطرافیندا گلشیدی. گؤروشمه لرین آردیندان ای.گ. سافیانوف تلگراف ایله تووانین باغیمسیزلیق قونوسونو اورتاق مجلسده تارتیشمایا آچیلماغا خبرینی بیلدیردی.

۱۹۲۱ ایلینده باغیمسیز تاننو-تووا دؤلتی هارداسا بوتون هوژون تمشیلجیلرینی قاتیلیمی ایله اعلان ائدیلدی. باغیمسیز تاننو-تووا دؤلتی نین قورولوشونا موغولستان دان و چین دن اعتراضلار و اورپانهای اوزرینده حاق ادعالاری گلسه ده بو گوجلره قارشى تاننو-تووانین باغیمسیزلیق گونجه سی، تاننو-تووا و سوویتلر بیرلیگی آراسیندا امضالانان حربی اتفاق ایله قارانتی آلتینا آلیندی و ۱۹۴۴ ایلینه قدر سوردو.

سونوج اولراق، ای.گ. سافیانوف بؤلگه ده بیر گیریشیمجی و اتنوقراف اولمانین دیشیندا بؤلگه نین مقدراتی ایله ایلگیلی ان حساس زاماندا اورپانهای ین باغیمسیز بیر دؤلت اولماسی یؤنونه سیاسی فعالیتین ایچینده ده رول آلمیشدیر. اؤنجه آغلار سونرا چین و موغول اشغالجیلارا قارشى ساواشمیش، بؤلگه ده کی روس و تووالی قروپلار آراسیندا بیر آرابولوجو اولموشدور. قناعتیمیزجه بونلارین دا اؤته سینده ای.گ. سافیانوف بؤلگه ده کی بیربیریندن قوپوق هوژونلاری بیر آرایا گتیرمک صورتی ایله اولوسال تووا بیرلیگی نین ساغلانماسیندا بؤیوک رول اوینایان تاریخی بیر شخصیتدیر.

قایناقلار:

Bayır-ool M.S. Tri stolpa tuvinskoy gosudartvennosti. Novie issledovaniye tuvı. №2-3.2011.

İstoriya Tuvı / Pod.red. S.K. Toka.N.2.Moskva,1964.

İstoriya Tuvı/ Pod.red. V.A. Lamin, V.D. Mart-ool.T2. Novosibirsk,2007.